

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

زمان پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۱۲/۲۷

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

گذری بر سبک معماری مساجد در ایران

مجید اسماعیل زاده^۱، عاطفه میرزایی^۲

۱- کارشناسی ارشد مهندسی شهر سازی

۲- کارشناسی مدیریت

چکیده

نیایش یکی از مهمترین نیازهای معنوی بشر محسوب می گردد و برآوردن آن نیازمند مکانی مشخص و دور از جهان مادی است. به وجود آمدن نیایشگاه در دل آبادی ها و مرکزیت و عظمت آنها نشان از اهمیت و توجه ویژه جوامع بشری در طول تاریخ به این نیاز برجسته دارد. ادیان مختلف در جهت هدایت انسان به سعادت و برجسته کردن ابعاد عبادی نیایشگاه های خود را با بهترین جلوه ها و در چشمگیرترین مکان ها بنا کرده اند. در این میان اسلام نیز به عنوان دینی جامع که تمام نیازهای بشری را مدنظر دارد از دیگر ادیان مستثنی نیست و مسجد را به عنوان مهمترین مرکز اجتماعی و عبادی مسلمانان مطرح می کند. در این مقاله سعی داریم مسجد یا مساجدی را از دوره خلفای عباسی تا قاجار معرفی کرده و به پاره ای ویژگی های معماری هر کدام از این بناها اشاره کنیم.

کلمات کلیدی: معماری، مساجد، ایران

۱- مقدمه

مسجد از دیرباز به عنوان عنصری اساسی در جامعه بشری و به صور گوناگون مطرح بوده است. گاهی به نام نیایشگاه، گاهی پرستشگاه و در ادیان و مناطق گوناگون و در دوره های مختلف زمانی به نام های دیگر معروف بوده است. در ایران نیز مسجد از دیرباز در بطن شهری وجود داشته و معماری مساجد نیز همواره مورد توجه بوده است. نخستین مسجد اسلامی به دست پیامبر و یارانش در مدینه ساخته شد و توسط هنرمندان اسلامی تقلید و الگو گرفته شده است. دیوار مسجد مدینه از سنگ لاشه و آسمان آن تیرپوش و تخت بوده است و شبستان مسجد با افزاز اندکی بلندتر از بالای مرد بلندبالا برافراشته شد؛ همان طور که حضرت ابراهیم (ع) در ساختمان خانه خدا انجام داده بود. با وجود اینکه اسلام با تجمل و زیبایی در حد معقول آن مخالفتی ندارد، ولی روح حاکم بر رهنمودهای اسلام در مورد الگوهای مختلف مصرفی چون لباس، مسکن، مرکب و غذا همگی نشان دهنده آن است که یکی از معیارهای ارزشی در اسلام، سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی است. بنابراین آراستن مساجد با تزئیناتی که در کاخ های پادشاهان و اهل دنیا متداول است، منافعی و مغایر با ارزش های اسلامی است.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۲- معماری مساجد

هر نوع بنایی، اسلوب ساخت و معماری خاص خود را دارا می باشد که کمابیش در تمامی انواع آن رعایت می شود. مسجد نیز از این قانون مستثنی نیست. بنابراین تمامی مساجد با هر اسلوبی که ساخته شوند عناصر مشترکی دارند که عبارتند از: صحن، ایوان، رواق، مناره، گنبد، شبستان و محراب که هر یک از این عناصر می تواند از معماری مسجد حذف گردد به جز محراب که مهمترین راه رسیدن به خدا به شمار می روند و نشانه قبله مومنین می باشد (زرگر، ندیمی و مختارشاهی، ۱۳۸۶).

۲-۱- صحن

صحن یا حیاط، اولین ارتباط وارد شونده با مسجد است که تزیینات و روح مسجد را به نمایش می گذارد. با ورود به حیاط مساجد که با الگو گرفتن از مسجد پیامبر معمولا مربعی شکل هستند، روح مومن از جهان مادی جدا شده با رنگ و تزیینات الهی و پاکیزگی آب حوض میان صحن آماده تقرب گردد.

۲-۲- ایوان

مساجد ایران زیباترین ایوان های جهان اسلام را دارند که با ساختار متوازن خود و حالت نیم دایره ای مزین به آجرکاری، کاشیکاری و گچبری ها، خودنمایی می کنند.

۲-۳- مناره

مناره ها اولیه به عنوان میل های راهنما برای هدایت مسافران ساخته می شد که بعدها در مساجد برای راهنمایی مسافران و اذان گفتن ساخته شدند. ساخت اولین مناره به قرن سوم هجری باز می گردد. این بخش از مسجد در ابتدا به صورت منفرد و بعدها به صورت زوج در معماری مساجد جای گرفت.

۲-۴- گنبد

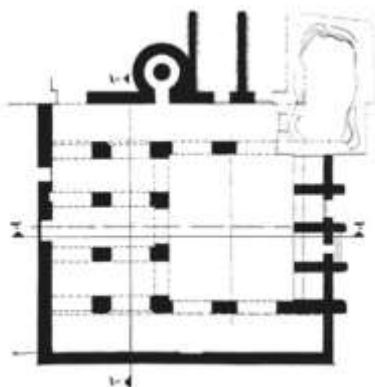
گنبدها نیز یکی از علائم معماری اسلامی هستند که متنوع ترین آنها در ایران به کار گرفته شده اند. این گنبدها از خشت خام با اندود کاه گل یا آجر و سنگ در سرتاسر ایران اسلامی خودنمایی می کنند. گنبد های رنگین کاشی کاری شده و گاه طلا کاری شده نیز از خصوصیات مساجد ایرانی به شمار می رود.

۲-۵- محراب

محراب نشان دهنده قبله مسلمین و در واقع نقطه عطف مسجد است. زیرا فلسفه ایجاد مسجد علاوه بر ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن، ادای فریضه واجب نماز است که هر مسلمان ملزم به اجرای آن است. محراب ها در فرورفتگی قسمتی از دیوار قبله و از ساده ترین وجه تا پرنقش و نگارترین شکل ساخته می شوند. مسجد پیامبر در مدینه به عنوان اولین مسجد که به دست خود پیامبر ساخته شده همیشه به عنوان الگویی برای ساخت مساجد در نظر گرفته شده است. این مسجد با ورودی، شبستان، حیاط، صفا یاران و مستمندان همجوار خانه پیامبر با دستان پیامبر و یاران نزدیکش ساخته شد (شکل ۱).

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

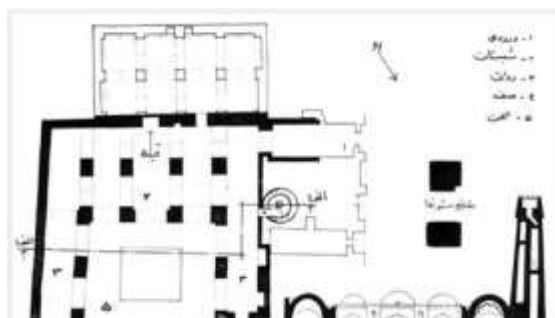
شکل ۱- طرح اولیه مسجد پیامبر

اولین مسجد ایران با هدف ساخت مسجد با بهره گیری از الگوی مسجد پیامبر در فهرج با ساختار ورودی، میانسرا، شبستان قبله، شبستان زمستانی و مناره ساخته شد و مسجد جامع فهرج نام گرفت (شکل ۲).

شکل ۲- مسجد جامع فهرج

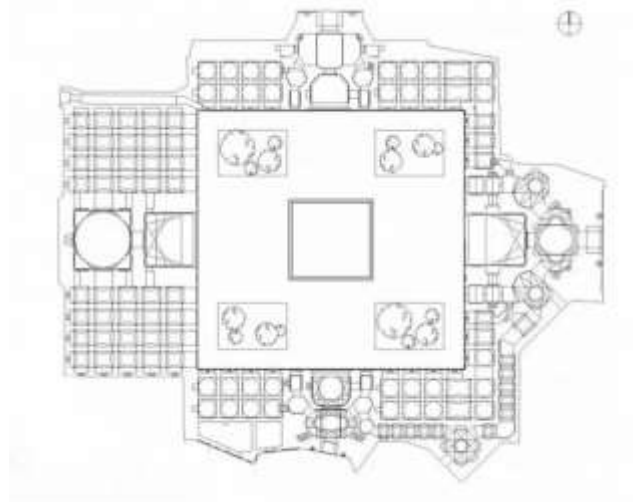
مساجد در ایران در طول تاریخ اسلامی این مرز و بوم به دو گونه کلی مساجد شبستانی و مساجد ایوانی ساخته شده اند. مساجد شبستانی یا چهل ستون (شکل ۳) بیشتر در آغاز سده دوم هجری و شیوه خراسانی در منطقه خراسان با معماری ساسانی ساخته شدند.

شکل ۳- پلان مساجد شبستانی

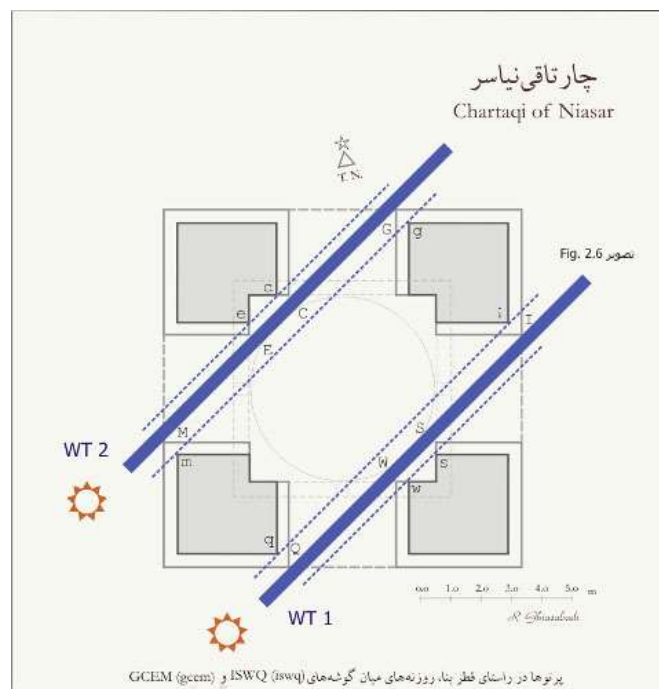
ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

در قرن چهارم هجری ستون ها به کنار رفتند و گنبد خانه ها و ایوان های آتشکده ای معماری مساجد را از شبستانی به ایوانی بدل گرداند (شکل ۴).

شکل ۴- پلان مساجد ایوانی

البته نمی توان مساجد چهار تاقی (شکل ۵) را در طول حیات مساجد ایران نادیده گرفت. این مساجد به شکل مربعی با چهار ستون که بین شان با چهار تاق بهم می پیوندند و گنبد مدور را پا برجا نگه می دارند نقش منحصر به فردی از مسجد ارائه می کنند.

شکل ۵- پلان مساجد چهار تاقی

۳- سبک معماری مساجد در ایران

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

معماری زیبای مساجد، با کاشی کاری‌های هوش ربا، کتیبه‌ها، گچبری‌ها، معرق‌ها و دیگر عناصر معماری در هم آمیخت و معماری اسلامی را پدیدآورد که هم اکنون مایه فخر و مباهات ملل اسلامی و یکی از جاذبه‌های گردشگری این کشورهاست. نمونه‌هایی از این مساجد، مسجد شیخ لطف الله در اصفهان و تاج محل در آگره هند است. در ادامه مسجد یا مساجدی را از دوره خلفای عباسی تا قاجار معرفی کرده و به پاره ای ویژگی‌های معماری هر کدام از این بناها اشاره می‌کنیم (سامی، درگاهی و خضری، ۱۳۸۴).

۳-۱- دوره عباسی

در اوایل این دوره مساجد با طرح صحن روباز و ایوان‌های ستون دار ساخته می‌شدند که نمونه ای از معماری دوره اموی و به طور کل اعراب بوده است. در بناها بیشتر از خشت استفاده شده و ستون‌های یک پارچه بودند. رفته رفته تغییراتی اساسی در بنای ساختمان، ایجاد و به جای خشت از آجر استفاده شد و دیگر ستون‌های یک پارچه به کار نرفت. از ویژگی بسیار مهم مساجد در این دوره آن است که سقف مساجد کاملاً مسطح و مناره در خارج و یا در جوار مسجد ساخته می‌شد و برای تزیین دیوارها از کتیبه‌هایی به خط کوفی بهره گرفته می‌شد. نمونه برج‌مانده از این دوره مسجد تاری خانه دامغان می‌باشد که در قرن دوم هجری ساخته شده و قدیمی ترین مسجد ایران است (شکل ۶). جلوه این ساختمان باشکوه در سادگی و بی‌پیرایگی آن متجلی است. صحن این مسجد تقریباً مربع شکل است که با ردیف طاق‌ها، سه دالان را در امتداد قبله ایجاد می‌کند. طاق‌های بیضی شکل این مسجد به وسیله دیوارهای آجری ضخیم استوانه ای برپا ایستاده است. مسجد تاری خانه، بیانگر ترکیبی از تکنیک‌های اصیل ایرانی و نقشه عربی است. مناره موجود، مدور و در قرن پنجم هجری ساخته شده است، ولی بقایای یک مناره مربعی شکل که احتمالاً به هنگام بنای کل مسجد ساخته شده، برجای مانده است.

شکل ۶- مسجد تاری خانه، دامغان

۳-۲- دوره آل بویه

ویژگی‌های معماری این دوره شبیه معماری ساسانی (پیش از اسلام) بوده و ابنیه مذهبی این دوره چهار ایوانی، دارای ستون‌های عظیم و ایوان‌های بلند طاقدار است. تزیین اصلی بنا در این دوره گچبری است که دارای رنگ‌های متنوع بوده و طرح‌های آن، سنت‌های قدیمی ایران در دوره ساسانی را یادآوری می‌کند. از مساجد این دوره می‌توان به مسجد جمعه نایین اشاره کرد. این مسجد که هنوز مورد استفاده است؛ قدیمی ترین مناره به یادگار مانده در ایران را داراست. نقشه آن نقشه یک مسجد ساده ستون دار است که از قدیم تا کنون دچار تغییرات زیادی شده است. مناره این بنا که در اصل بر بالای قاعده مربعی شکل قرار داشت با نمای مسجد هماهنگ بود اما چندی بعد با اضافاتی محصور شد. بدنه هشت ضلعی آن کاملاً بدون

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

تزیین است و نشانه مرحله انتقالی از مناره های مربعی به مناره های مدور است، شکوه و جلال اصلی مسجد جمعه نایین در غنای گچبری های آن است (شکل ۷). ازدوره غزنویان و سامانیان که تقریباً مقارن با آل بویه بوده اند، در ایران مسجدهای بر جای مانده است. بنابراین به بررسی مساجد دوره سلجوقی می پردازیم.

شکل ۷- مسجد جمعه نایین

۳-۳- دوره سلجوقیان

ویژگی معماری این دوره را به اختصار می توان موقر، نیرومند و دارای ساختاری زیبا توصیف کرد. در این دوره با وجود فاصله زمانی نزدیک به چهار قرن با ایران باستان باز هم می توان طرح کلی چهارایوانی ساسانی را مشاهده کرد. طرح مساجد و مدارس این دوره اکثراً چهار ایوانی با طاق نماهای دیواری است، ایجاد گنبد های عظیم بر روی گوشواره در مساجد از دیگر ویژگی های مساجد این دوره است و در تمام ابنیه این دوره سردر اهمیت به سزایی دارد. بناها آجری و تزیینات آن شامل خطوط و نقوش هندی به صورت مهر در آجر، گچبری، کاشی ساده معرق و کتیبه هایی به خط کوفی و نسخ است. از جمله مساجد به جای مانده از این دوره می توان به مسجد جمعه اردستان (شکل ۸) و مسجد جمعه زوره (شکل ۹) اشاره کرد.

شکل ۸- مسجد جمعه اردستان

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شکل ۹- مسجد جمعه زوره

۳-۴- دوره ایلخانان

در این دوره انواع ساختمان ها، حالت سنتی و سبک سلجوقی خود را حفظ کرده، ولی مغولان برای نمایش قدرت خود به ساخت بناهای عظیم با گنبد های بسیار بزرگ و برج های بلند روی آوردند و برای افزایش هیبت بنا، نماهای ساختمان را با قاب های باریک و بلند و هلال های نوک تیز آراستند. در این زمان استفاده از تزئینات آجر لعابدار و بدون لعاب، قطعات گچ و آجر در موزاییک، کاشی های آبی رنگ با نقش های زیبای گل و بوته، کتیبه های زیبای کوفی و نسخ با نوارهای تزئینی و نازک گچبری به صورت بندکشی رواج داشت. از بناهای مذهبی و مساجد این دوره می توان از مسجد جمعه ورامین نام برد (شکل ۱۰). این مسجد مانند مسجد زوره بر اساس طرح کلی چهار ایوانی ساخته شده و برخلاف دیگر مساجد ایران سردر کوتاهی دارد آنچنان که کل ساختمان در سیطره گنبد بزرگ بالای حجره ی جلوی محراب قرار گرفته است. طرح داخلی این مسجد نشانه پیشرفت معماری نسبت به قرون قبل است که احساس خاصی از ارتفاع را در بیننده ایجاد می کند. دیوارهای جانبی با روزنه هایی جهت ورود نور، مشبک شده اند. تزئینات محراب با تصاویر گل های کاملاً شکفته تزئین شده است. سردر ورودی و ایوان قبله دارای نیم گنبد هایی بر فراز طاق های مقرنس کاری شده و مزین به آجرهای لعابدار آبی رنگ است که مشخصه عمده تزئینات این دوران به شمار می رود.

شکل ۱۰- مسجد جمعه ورامین

۳-۵- دوره تیموریان

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

بناها در این دوره باز هم بر پایه شکل ها و ساختمان های دوره سلجوقی استوار است. ولی در سایه تسلط مغولان، مقیاس و عظمت تازه ایی یافته و در تزئینات بنا توجه بسیار مبذول شده است. بناها اغلب چهار ایوانی با ایوان های بلند و سردرهای مزین به مقرنس کاری های بسیار زیباست و تزئینات عمدتاً شامل کاشی کاری های زیبا و باشکوه و معرق و هفت رنگ است، گنبد های پیازی شکل و شیاردار از ویژگی های بناهای خاص دوره تیموریان است. معماری این دوره را می توان کمال کاربری رنگ در معماری دانست که نمونه های آن را می توان در کتیبه های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلایی در زمینه کاشی های آبی مشاهده کرد. از مساجد نمونه و بسیار معروف این دوره می توان مسجد گوهرشاد را نام برد (شکل ۱۱). بی اغراق اوج هنر و تکنیک کاشیکاری این دوره و ایران را می توان در این بنا مشاهده کرد. در این بنا مناره در جوار ساختمان قرار دارد، پیش از این مناره ها برفراز دیوارها قرار داشتند و این سبک (مناره جدا از ساختمان) احتمالاً از سبک معماری هند اقتباس شده است.

شکل ۱۱- مسجد گوهرشاد

۳-۶- دوره ترکمانان

نمونه ابنیه مذهبی این دوره مسجد مظفریه یا کبود تبریز است (شکل ۱۲) که در نوع خود ممتاز بوده و هم اکنون در حال مرمت است. حیاط مرکزی کاملاً سرپوشیده و دارای گنبد است. نماهای داخلی و خارجی آن به ظریف ترین کاشی های ایران مزین شده است. قاب های مختلف و هماهنگ دارای رنگ های مختلف به همراه آبی روشن و در برخی قسمت ها با روکش طلاست.

شکل ۱۲- مسجد کبود

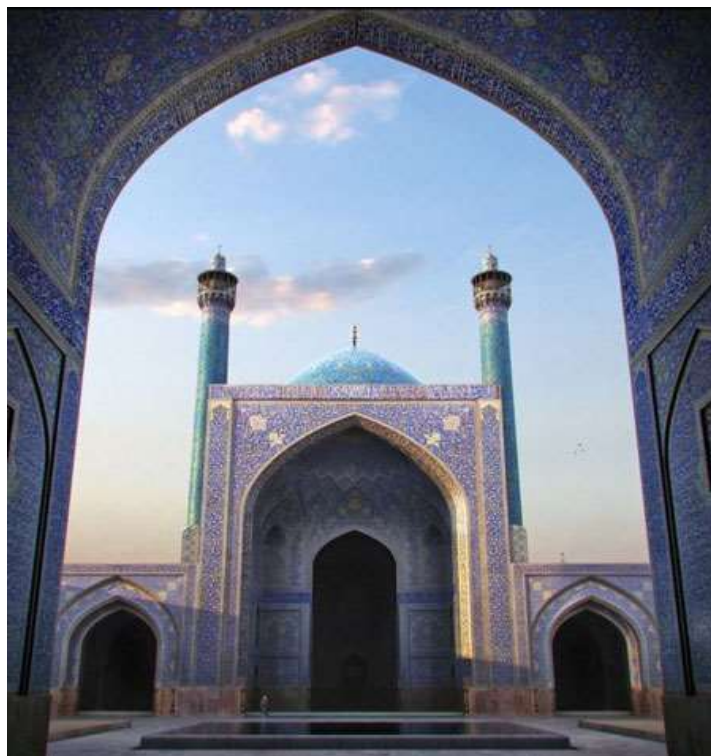
۳-۷- دوره صفویه

بناهای این دوره باز هم دارای طرح کلی چهار ایوانی است البته به ساخت ایوان های عظیم با ابعاد بزرگ توجه بسیار شده

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

است. در ابنیه مذهبی کاشی های لعاب دار، معرق و هفت رنگ در تزیین دیواره های خارجی و داخلی بنا، طاق ها، مناره ها، گنبدها و محراب ها استفاده شده است. کتیبه های نسخ و ثلث سفید و درخشان، در طاقچه ها به کار رفته و نور ورودی از طریق پنجره های تعبیه شده در ساقه گنبد حالتی روحانی به فضا می بخشد. در بناهای ییلاقی تزئینات چوبی نقش اصلی را به عهده داشته و بر روی آن تذهیب کاری و نقاشی های لاکی استفاده شده است. از نمونه های معماری این دوره می توان به مسجد امام اصفهان که توسط شاه عباس ساخته شده و اوج ساختمان سازی در اصفهان به شمار می آید اشاره کرد (شکل ۱۳). این مسجد دارای ابتکارات و نوآوری هایی در هنر معماری است، سردر ورودی آن در مرکز ضلع جنوب میدان (نقش جهان) قرار دارد، ولی خود مسجد با زاویه ای رو به قبله ساخته شده است، معماران این تغییر زاویه مسجد را به قدری استادانه و با موفقیت اجرا کرده اند که در قسمت ورودی مسجد کسی به وجود چنین زاویه ای پی نمی برد و نمای عمومی آن از سمت میدان ناموزون به نظر نمی رسد. مساجد در این دوره همچنان با طرح چهار ایوانی و گنبدهای بزرگی که به اوج کمال رسیده اند، ساخته شده است.

شکل ۱۳- مسجد امام اصفهان

۳-۸- دوره قاجار

این دوره را باید دوره افول معماری ایران به شمار آورد چرا که در مقایسه با ابنیه بسیار زیبای دوره صفوی، بنایی که بتواند با آن برابری کند، ساخته نشد. برجسته ترین ابنیه این دوره متعلق به فتحعلی شاه است که خود تقلیدی از ابنیه صفوی است و اکثر تزئینات مهم از هنر اروپایی اقتباس شده است. از آثار مهم بجا مانده از این دوره می توان به مسجد و مدرسه سپهسالار، مسجد نصیرالملک در شیراز (شکل ۱۴)، مسجد و مدرسه آقا بزرگ در کاشان و مسجد معاون الملک در کرمانشاه اشاره کرد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شکل ۱۴- مسجد نصیرالملک، شیراز

۴- بحث و نتیجه‌گیری

مسجد، کانون یکتاپرستی، باید از زیبایی‌های معنوی برخوردار باشد. هنرهای بدیع وابسته به معماری از قرون اولیه اسلام آغاز شد و در ادوار اسلامی به تحقق کامل رسید، رشد کرد و در مقیاسی وسیع و در شاخه‌های متعدد، سبب به وجود آمدن هنرهای قدسی مساجد شده است. مساجد ایرانی صدر اسلام تا قبل از دوره آل بویه رواقی بوده اند. اما از آن دوره به بعد با توجه خاص بزرگان، حکما، پادشاهان و بالآخر هنرمندان معمار و بنا مساجد با تحول عمده‌ای مواجه شدند و طرح‌های شبستانی و بعدها چهل ستونی با اجراهای مطلوب و بویژه نماسازی‌های بسیار چشم‌گیر از هنر بخصوص در دوره صفویه به وجود آمدند. روند مسجدمساجدسازی از دوره صفویه تا امروز هم چون با اصالت از طرح و نقوش بس زیبا در نماسازی‌ها بهره زیاد برده است، که در مواردی فراوان آثار بدیع و شگرف برای ایران به جهان اسلام تقدیم گردیده است. به طور کلی، مسجدمساجدسازی باید از سه اصل: طراحی، اجرای سازه‌های و نماسازی‌های شگرف الهی برخوردار باشد و با استفاده از مصالح گوناگون و با حسن سلیقه خلق شود تا زیباسازی مسجد را از هر جهت کامل سازد. در ساختار مساجد امروزی، علاوه بر در نظر گرفتن این سه اصل، ضروری است فضاهای لازم در مقیاسی قابل قبول و سپس با لحاظ اصول معماری ساخته شود تا مسجد غیر از کانون توحیدی، با فضاهای خود سبب ایجاد انگیزه‌های فرهنگی، آموزشی، پژوهشی، تحقیقاتی، هنری، تفریحی ورزشی و ... برای عامه مردم، خصوصا جوانان شود.

مراجع

- سامی، مجید، زین‌العابدین درگاهی و سیدهاشم خضری، ۱۳۸۴، هنر و معماری مساجد، تهران، نشر رسانش
- زرگر، اکبر، حمید ندیمی و رافونه مختارشاهی، ۱۳۸۶، راهنمای معماری مساجد، ناشر دید.

<http://www.bartarinha.ir/fa/news/327684>

<https://hawzah.net/fa/article/view/93836>

<http://www.islamicartz.com/>